

Baltisakslaste roll Eesti kiriku- ja kultuuriloos

ajaloolane Olev Liivik

Baltisakslastena käsitletakse Eestis ja Lätis elanud saksakeelset elanikkonda. Mõiste tuli laiemalt kasutusele alles 20. sajandil, kuid seda laiendatakse enamasti ka siin varasemal ajal elanud sakslastele.

Baltisakslaste rolli Eesti ajaloos on võimatu üle hinnata. Siinne ala kuulus pikki sajandeid saksa kultuuriruumi ning saksa keel oli 19. sajandi lõpuni Baltikumi ainsaks kultuurikeeleks, mille tähtsust suurendas asjaolu, et seda tunnustati suures osas Euroopast *lingua franca*'na. Sealjuures moodustasid sakslased Baltikumi põliselanike eestlaste ja lätlaste kõrval vaid tagasihoidliku vähemuse, ent nad domineerisid kõikides valdkondades alustades poliitikat ning lõpetades kultuuriga, mis tulenes seisuslikust ühiskonnakorraldusest. Erinevalt paljudest Euroopa maadest eksisteerisid Eestis 19. sajandini, kui seisuslik ühiskonnakorraldus hakkas järk-järgult taanduma, jäigad seisuslikud ja rahvuslikud barjäärid. Baltimaade ühiskonna ülemkihi moodustasid sakslased ning vähemal määral mitte saksa päritolu saksakeelne elanikkond, aga alamkihi eestlased ja lätlased. Viimaseid tunti rahvusliku ärkamiseni maarahvana, kelleks olid pärisorjuse kaotamiseni mõisnikest täielikult sõltuvad talupojad. Alamrahva hulka kuulusid ka linnaelanikkonna madalamad kihid, kes olid peamiselt eesti päritolu, aga oli ka teiste rahvuste esindajaid. Baltisakslastest ülemkihi hulgast tuleb nimetada aadliseisust, kellest moodustus mõisnike kiht, linnakodanikud, kelle hulgas olid kaupmehed ja käsitöölised ning kolmandaks literaadid ehk õpetlased, kelle hulgas tuleb välja tuua vaimulikud, aga ka arstid ja teiste kõrgemates koolides õppinud ametite esindajad. Samuti pärines saksakeelsest elanikkonnast 19. sajandini alguseni ka „maakodanlus“, kelle hulgas võib nimetada mõisavalitsejaid, meiereid, viinapõletajaid, õllepruulijaid, kooliõpetajaid, kõstreid, apteekreid jt peamiselt mõisa ja kirikuga seotud ametnikke.

Rahvuslikud ja seisuslikud barjäärid takistasid eestlaste sotsiaalset mobiilsust. Väga harvad olid eestlaste ja sakslaste vahelised abielud. Seisuste vahelised abielud olid kas üldse keelatud (nagu aadlil) või peeti neid taunimisvääreteks nii eestlaste kui sakslaste poolt. Sakslastele võis taoline abielu tähendada 19. sajandini ka omade hulgast välja tõrjumist. Sugugi väheolulised ei olnud ka eestlaste ja sakslaste kultuurilise taseme erinevused. Enamus eestlasi olid võrreldes sakslastega harimatud ega osanud saksa keelt. Ainult vähestel õnnestus pärisorjuse kaotamiseni 1816/1819 oma seisusest välja rabeleda, mis tähendas ka keele vahetust ning assimileerumist sakslaste hulka. Olukord muutus kardinaalselt 19. sajandi

jooksul. Pärisorjuse kaotamine avas ettevõtlikumatele ja paremal majanduslikul järjel olevatele eestlastele võimaluse pakkuda oma lastele paremat haridust, mis oli 19. sajandi viimaste aastakümneteni saksakeelne, võimaldades nende lastel ühiskonnaredelil kõrgemale pürgida, mida lihtsustas oluliselt ka seisuliku ühiskonnakorralduse mõranemine.

Esialgu ei tähendanud see siiski baltisaksa mõjude vähenemist tollases ühiskonnas. Paljud haritud eestlased hülgasid veel 19. sajandi keskel oma keele ja rahvuse, abielludes sakslastega või juba saksastunud eestlastega ning pidasid ennast kuuluvaks sakslaste hulka. Paljuskini nende arvel suurenes ja tugevnes 19. sajandil baltisakslus, sest sissेरänne Saksamaalt, mis oli olnud märkimisväärne varasematel sajanditel oli oluliselt vähenenud. Alles 19. sajandi keskpaigast on võimalik rääkida tänu eestlastesse haritlaskonna kujunemisele eestlaste rahvusliku kultuuriruumi tekkimisest, mis peegeldus eestikeelse kirjasõna (kirjandus ja eriti ajakirjanduse), aga ka seltsielu ja rahvuslike ürituste, nagu laulupeod kaudu.

Nõnda oli loomulik, ja isegi suisa paratamatu, et baltisakslased olid Eestis nõ kultuurikandjate rollis, olles 19. sajandi lõpuni silmapaistvad nii kohalikus kiriku- kui kultuurielus, kas siis vaimulikuna, kunstnikuna, arhitektina, teadlasena või tegevad mõnel muul alal. Sellest on sündinud äärmiselt rikkalik, mitmekesine ja omanäoline kultuuripärand, millest vaid väike osa on väärtustatud tänapäeva Eestis, kuna suurem osa on kadunud koos baltisakslusega või on see hävinud sõdade ja muude poliitiliste ja sotsiaalsete kataklüsmide keerises. Mõistagi on seetõttu unustuste hõlma vajunud ka palju baltisakslased, kes vääriksid kohta Eesti kultuuriloos.

Ambivalentne on suhtumine kiriku ja baltisaksa vaimulike rolli Eestis kultuuriloos rääkimata kirikuloost, mis põhjendamatult alahinnatud, kuna alates reformatsioonist Eestis valitsevas seisundis olnud luteri kirikut on loetud härraskirikuks, mida juhtisid baltisakslased ja mida pidas üleval baltisaksa aadel. Ent sageli ei ole teadvustatud, et luteri kirikul on olnud Eestis erinevaid funktsioone ja väljakutseid, milleks on olnud hariduse edendamine, saksa keele ja kultuuriruumi ja laiemalt euroopalike väärtuste kaitsmine, mis olid olulisel kohal Vene tsaarivõimu ajal ning mitte väheoluline ei ole olnud ka kristlik ja kultuuriline eestkoste eestlaste kui luterliku maarahva üle, keda oleks muudes tingimustes võidud venestada. Seepärast on paljud baltisaksa vaimulikud olnud palju enam kui vaid luteri kiriku administraatorid või koguduse hingekarjased, vaid nad on olnud rahvahariduse edendajad, vaimuliku ja ka ilmaliku kirjasõna tõlkijad ja väljaandjad, eesti keele uurijad ja arendajad ning loomulikult ka kohaliku kultuuri- ja seltsielu eestvedajad. Reformatsiooni perioodist

võib meenutada Oleviste ja Pühavaimu kiriku eestikeelsete koguduste pastorit Johann Koelli (surn. 1540), kes on esimese eesti keeles trükitud teksti autoriks (Wanrandt-Koelli katekismus, 1535. aasta). Mõnikümmend aastat hilisemast ajast tuleb nimetada Balthasar Russowit (surn. 1600), keda tuntakse peamiselt Russowi Liivimaa kroonika järgi. Nagu Koell tegutses ka tema eestikeelse Pühavaimu kiriku õpetajana, mistõttu on nii mõnedki ajaloolased oletanud, et mõlemad olid hoopistükki eesti päritolu. Nende päritolust olulisem on see, et nii Koell kui Russow ei kuulunud siiski „undeutsch“ ehk mittede sakslaste hulka, kelle määratleti Tallinna alamatest kihtidest eestlasi. 17. sajandist väärivad nimetamist Lõuna-Eestis Puhja ja Otepää koguduse õpetajaks olnud väljapaistvat teoloogiat Adrian Virgiliust (1663-1706), kes tõlkis oma isa Andreas Virgiliusega (1640-1701) lõunaestikeelse „Wastse Testamendi“, mis on esimene täielikult eestikeelne raamat. Eesti kultuurilukku jäädvustunud kuulsatest baltisaksa vaimulikest tuleb 18. sajandist nimetada Anton thor Hellet (1683-1748), kes oli oma aja üks suuremaid eesti keele uurijaid ning esimese eestikeelse piibli (1739) tõlkija. Eesti kiriku-, aga ka hariduslukku on olulise jälje jätnud Tallinna Toomkoguduse ülemõpetaja Christoph Mickwitz vanem (1696-1748), kes oli Eestimaa kõrgematest vaimulikest üks järjekindlamaid pietismi eestkõnelejaid, Põhjasõja järgselt oma tegevuse katkestanud Tallinna Toomkooli taas ülesehitaja ning Toomvaestemaja asutaja jne. Baltisaksa, eesti ja baltisaksa-eesti ühises kultuuriloos ei ole võimalik ülehinnata Saksamaal sündinud baltisakslase August Wilhelm Hupeli (1737-1819) tegevust. Esindades Euroopa valgustusaja kõrgemaid ideaale pühendus kauaegne Põltsamaa kirikuõpetaja Hupel vaimulikutöö kõrvalt koduloo uurimisse, rahvahariduse ja eesti kirjasõna arendamisse. Valgustuse järgsel romantismi perioodil 19. sajandi alguse aastakümnetel võitis baltisakslaste hulgas populaarsust estofiilsus, kelle esindajad pühendusid hariduse ja kultuuri levitamise kõrval eestlaste hulgas ka eesti keele, eestlaste muistse ajaloo, folkloori, rahvatraditsioonide jms uurimisse. Kirikuõpetajatest väärivad estofiilide hulgas nimetamist Johann Heinrich Rosenplänter (1782-1846), kes oli eesti hariduselu edendaja, eesti kultuuri- ja keelepärandi koguja ja uurija. Tema kaasaegne oli isa poolt eesti päritolu baltisakslane Otto Wilhelm Masing (1763-1832), kes tõi eesti keelde õ-tähe. Natuke hilisemast ajast tuleb nimetada eesti kirjakeele uuendajat Eduard Ahrensit (1803-1863), kes oli kaua aega Kuusalu pastoriks. Eesti kultuurilukku on läinud samuti Tartu Maarja kihelkonnakoguduse õpetaja Adalbert Willigerode (1818-1893), kes lõi baltisakslasena kaasa eestlaste ärkamisaja laulupidude korraldamisel, olles esimese laulupeo (1869) juhataja. Seoses eestlaste ärkamisajaga 19. sajandi teisel poolel hakkas baltisaksa vaimulike roll eestlaste rahvuslike ürituste korraldamisel, aga ka hariduse ja kultuuri edendamisel nõrgenema. Ühelt poolt

hakkasid kasvama rahvuslikul pinnal eestlaste ja baltisakslaste vastuolud, kuid teiselt poolt kasvas peale eesti haritlaskond, kelle hulgast olid 19. sajandi lõpukümnetel juba väljapaistvaid vaimulikke eesotsas Jakob Hurdaga (1839-1909).

Mõistagi leidub Eesti kultuuriloos vaimulike kõrval paljudel teistel elualadel suuri tegusid korda saatnud baltisakslasi. Kõigepealt võib nimetada rahvusvaheliselt tuntud teadlast Karl Ernst von Baeri (1792-1876), keda tunnevad ka enamik eestlasi. Baltisaksa identiteedi ja rahvusluse kujunemisel mängis olulist rolli baltisaksa ajaloolane Carl Schirren (1826-1910), kelle järgi nimetati juba enne Teist maailmasõda kõige kaalukam baltisakslaste kultuuriühing Saksamaal (Carl-Schirren-Gesellschaft). Kindlasti tuleks nimetada ekstsentrilist ja originaalset ja filosoofi Hermann von Keyserlingi (1880-1946), kes sai tuntuks Esimese maailmasõja järgsetel aastatel kogu Euroopas.

Baltisaksa kultuuripärandi hinnatuima ja paremini uuritud osa moodustab kunsti- ja arhitektuuripärand. Mainida võiks Saksamaal sündinud kuulsat skulptorit-puunikerdajat Christian Ackermanni (surn 1710). 18. ja eriti 19. sajandi andekamate baltisaksa kunstnike parimad loominguajad möödusid sageli Peterburis või mõnes Lääne-Euroopa linnas, mille tõttu kuulub nende kunstipärand sageli ka sinna, kes nende kunsti telliti ja kus nende taiesed valmisid. Baltisakslaste hulgas on mitmeid väljapaistvaid arhitekte, nagu Rudolf von Knüpfner (1831-1900), Jaques Rosenbaum (1878-1944) või Erich Jacoby (1885-1941).

Lõpetuseks tuleb peatuda ühel baltisaksa kultuuriruumi ja ühiskonda kindlasti oluliselt mõjutanud tegelasel August von Kotzebue (1761-1819), kes oli oma eluajal üks tuntumaid Eestiga seotud tegelasi Euroopas. Temast räägiti nii õukondades, kui salaiühingutes ja avalikes salongides ning keda tundsid tema kaasajal tuntud saksa loomeinimesed. Kotzebue oli mitmekülgne, kuid konfliktne kultuuritegelane – kirjanik, ajakirjanik, näitekirjanik, dramaturg ja teatritegelane ja uuendaja, keda armastati või vihati. Erinevalt enamusest baltisakslastest, kes on praeguseks unustatud, on Kotzebue humanitaarteadlaste hulgas uuesti avastatud, sest tema retseptiooni uuritakse nii Euroopas kui Eestis.